

Susanne Stoltz og Anders Tønnesen

The Poetics of Terror: The Manifestoes of the RAF

English Summary

This paper points to a ‘forgotten’ literary history of the Red Army Fraction (RAF) in order to contest a common misconception. The RAF is often perceived solely as a political phenomenon and its justification of terrorism as a political discourse. Thereby many scholars bluntly fail to pinpoint the attractiveness of the left-wing terrorism of the 1960s and 1970s. The paper argues that the writings of the first generation of the RAF also convey a ‘poetics’ of terrorism. It points to a somewhat overlooked strategy of justification in the writings, which can be formulated as follows: Both the act of terrorism and the utterance of its defence are justified as aesthetic experiences. Furthermore, this was constructed under heavy influence from groups of avant-garde artists in the tradition of the Situationist International (SI). The paper analyses the strategy of justification found in the first few RAF-statements. Beneath the political jargon of left-wing radicalism and the »credo of immediate action«, the paper locates another strategy of justification that carries the sign of avant-garde thought. According to the manifestoes of the RAF, the aesthetic experience of a terrorist act could liberate the spectator. The study concludes that the writings of RAF unveil a ‘poetics’ of terrorism. The act of terrorism is a radical transgression of reality. Hence, the terrorist act destroys the ‘mechanical’ system of cognitive oppression because it shows the possibility of another world. That is why the RAF views terror as a model of spiritual liberation. In addition to this the statements communicate a parallel concept to the ‘poetics’ of the terror act. The RAF constructed a concept of revolutionary language, ‘the armed propaganda’, which claimed to break down the barriers of ‘domination’ in the consciousness of the recipient. In doing so the statements perform what they preach; they are themselves acts of terror. The RAF’s concept of terrorism comprises both word and deed. The writings are acts and the acts are utterances. Accordingly, RAF’s ‘poetics’ of terrorism can be described as the transgression of reality in the word or deed of terror that leads to spiritual liberation.

Susanne Stoltz

F. 1974, cand. mag i litteraturvidenskab med speciale i den tyske venstrefløj i 60erne og 70erne. AC-fuldmægtig i Studieadministrationen på Økonomisk Institut på Københavns Universitet.

Anders Tønnesen

F. 1972, cand. mag. i litteraturvidenskab med speciale i Frankfurterskolen, særligt Th. W. Adorno. Har blandt andet publiceret: »Ein Licht im Dunklen« i *Text&Kontext: Zeitschrift für germanistische Literaturforschung in Skandinavien* 26:2 (2004): 185-91 og »Et nyt litteraturlleksikon« i *LexicoNordica* 14 (2007): 293-316. Dertil flere avisartikler og oversættelser. ESDH-medarbejder på Københavns Universitet.

K&K 107 (2009), 52–73

Susanne Stoltz og Anders Tønnesen

Terrorens poetik

Revolutionen skrives med småt

Den 24. april 1975 trængte en bevæbnet gruppe ind på den tyske ambassade i Stockholm og tog de ansatte som gidsler. Gruppen bestod af seks unge mellem 23 og 30 år, der havde besluttet at samle fanen op efter terrorgruppen Rote Armee Fraktion (RAF), hvis medlemmer stort set alle var fængslet. De seks havde taget navnet »kommando holger meus« efter en af de toneangivende terrorister fra den oprindelige gruppering, der forinden var død som følge af en længerevarende sultestrejke. Terroristerne krævede, at 26 fængslede RAF-medlemmer skulle frigives inden for en frist på ti timer. Ellers ville de skyde et gidsel hver time. Efter at have fået kontrol over ambassaden og samlet alle gidslerne, dikterede terroristerne deres krav til sekretæren Hanna Christinsen. Hun var imidlertid knap gået i gang, før en af terroristerne irriteret rev papiret ud af skrivemaskinen. »Skriv venligst alt med små bogstaver«,¹ befalede han. Hun begyndte forfra, men måtte endnu engang skrive teksten om, da hun ikke havde brugt tabulator til at liste navnene op på de RAF medlemmer, der krævedes frigivet. Terroristerne insisterede på, at den almindelige tyske ortografi ikke skulle overholdes, ligesom de krævede, at deres erklæring fulgte egensindige grafiske retningslinjer. Det var således ikke blot vigtigt for terroristerne at få fremsat deres krav, de skulle også præsenteres på den rigtige måde. Det var ikke kun udsagnet, men lige så vel formen, det handlede om. Så meget havde de lært af den oprindelige RAF-gruppe. De seks unge ambassadebesættere havde arvet *formbevidstheden* fra RAFs stiftere. Terroristernes politiske imperativer betjente sig af nogle fastforankrede poetiske, grafiske og ortografiske retningslinjer. Bag terrorens politiske facade lå der et litterært manifest, en række fordringer til, hvordan terroren burde præsenteres sig. Terroren havde ikke alene en politik, den havde også en skjult 'poetik'. Det er denne poetik, den foreliggende artikel handler om.

Terrorens manifest

Den vigtigste kilde til 'poetikken' hos Rote Armee Fraktion er de talrige manifeste, erklæringer, breve og andre tekster som de offentliggjorde gennem meget forskelligartede kanaler.² Her adskiller skrifterne fra den første generation af RAF sig betydeligt fra de senere. De er længere, bedre funderet i de marxistiske klassikere og langt mere gennearbejdede. Derudover findes der træk ved disse tekster, som umiddelbart ikke lader sig forene med et politisk manifest. Ligesom det gælder for det øvrige ungdomsoprør var der mange kilder til den venstreorienterede terror og dens tekster. En af disse var avantgardekunsten, særligt hos de grupperinger, der forstod sig selv som »situationister«. Den første RAF-gruppe havde tæt kontakt til de tyske udløbere af disse avantgardegrupper, som kunstnerkollektivet Kommune I fra Berlin og medlemmer af gruppen SPUR fra München.³ Det var gruppen omkring dandyen Andreas Baader og Gudrun Ensslin, der havde været med til at opbygge et forlag, der satsede på tysk avantgardelitteratur.⁴ Den talte desuden Ulrike Meinhof, der var chefredaktør på det vigtige venstreintellektuelle tidsskrift *Konkret* samt endelig Horst Mahler, der var en berømt advokat og havde forbindelser til indflydelsesrige kredse i flere europæiske lande.⁵ Som den tyske sociolog Wolfgang Kraushaar bemærker, så kommer man ikke udenom at undersøge det spor der fører fra 50erne og 60ernes avantgardebevægelser og over i terrorismen, hvis man vil forstå den venstreorienterede terror.⁶ Forbindelsen mellem avantgarden og terrorcellen er da også veldokumenteret og har faktisk været anført siden begyndelsen af RAF, om end dette ikke har været genstand for den store offentlige opmærksomhed. Den første gruppe af RAF var ikke blot inspirerede af tankegangen hos disse kunstnergrupper, medlemmernes første terrorhandling var faktisk direkte inspireret af en kunstnerhappening i Berlin i 1968. Denne terrorens litteraturhistorie er dokumenteret i flere artikler og tages allerede op af den tyske filosof Karl-Heinz Bohrer i bogen *Die gefährdete Phantasie oder Surrealismus und Terror* fra 1970, der på mange måder danner grundlag for diskussionen af terror og avantgarde.⁷ I dansk sammenhæng findes kun få artikler om emnet, herunder Cecilie Høgsbro Østergaard: »Den decentrerede avantgarde – er terrorisme mere kunst end politik« fra 2005.⁸ Høgsbros artikel er udover at være en parafrase over Bohrer, desværre fuld af misforståelser og strækker sammenhængen mellem avantgarden og terroren for langt. Som titlen antyder, argumenteres der ligefrem for, at terror skal forstås som kunst. Terrorens poetik skal imidlertid ikke forstås

som præskriptive regler for en kunstform, men derimod som den æstetiske overvejelse, RAF-terrorismen indebar. Som den tyske litterat Jan Philipp Reemtsma er inde på, så synes det ikke som om, at terrorgrupper kan eksistere uden at kultivere vold og det gælder også i æstetisk forstand.⁹ Det er denne kultivering, denne stilisering af terroreren, som man kan aflæse i RAFs manifeste, hvis man tager de litterære briller på.

Terrorens litteraturhistorie

Det er ikke ukendt, at selv terroranslag, krig, vold og meningsløse ulykker kan tilskrives deres egen æstetik. Det er blandt andet et kendt tema i meget af det tyvende århundredes litteratur, fx ekspressionistisk lyrik fra mellemkrigstiden. Den tyske digter Georg Trakl kommenterede allerede i »Grodek« Første Verdenskrig med ordene »Am Abend tönen die herbstlichen Wälder/Von tödlichen Waffen«¹⁰ og i Danmark blev Tom Kristensen i 1920 berømt for at kalde »Landet Atlantis« »Skøn som en sønderskudt Banegård«.¹¹ Alligevel skabte det furore da den tyske komponist Karl Heinz Stockhausen ved en pressekonference den 16. september kaldte 9/11 for »det største kunstværk, der indtil nu er skabt«.¹² Man kan mene meget om *timing*en af udtalelsen, og om *bensynsløsheden*, den er udtryk for, men spørgsmålet er, om der ikke var noget om Stockhausens postulat. Optagelserne af flyene, der rammer de to bygninger, er uden tvivl de berømteste videoer i verdenshistorien. På Internettet og i fjernsynets tv-programmer har hele klodens befolkning set de brændende tårne styrte sammen igen og igen. Den tyske filosof og essayist Boris Groys har i øvrigt kommenteret Stockhausens udsagn med ordene, »vores unge kunstnere laver ikke andet, det er absolut à la mode – bin Laden er jo kendt som en videokunstner, der kommunikerer med verden gennem mediet video«.¹³ Der er rigelig grund til at tvivle på, at det æstetiske ved terroraktionerne begået i bin Ladens navn er deres *raison d'être* eller for den sags skyld, at bin Laden opfatter sig selv som kunster. Spørgsmålet er om det forholder sig ligeledes med RAF? Som det viste sig under angrebet i Stockholm, så udviste RAF-terroristerne en udpræget formbevidsthed. Når man læser de første RAF erklæringer og manifeste synes det også som om, at der findes en skjult æstetisk dagsorden som en understrøm i teksterne. Teksterne indskriver nemlig RAF i den litterære tradition fra de europæiske avantgardebevægelser i det 20. århundrede. Avantgardemanifesterne er på sin side netop kendetegnet af en militarisering af sproget og som den tyske filosof Thomas Hecken bemærker, så er aggression og opfordringer til vold også her centrale retoriske figurer.¹⁴ Det er snarere hos avantgardisterne end hos terroristerne,

at man finder den højeste lovprisning af volden, som Hecken ligefrem anfører.¹⁵ Ud fra en genrehistorisk betragtning kunne man også påpege, at visse sproglige og metasproglige fænomener nedarves fra det politiske til det kunstneriske manifest. De politiske manifeste kaster, som den amerikanske litterat Martin Puchner udtrykker det, en lang skygge over de kunstneriske avantgarde-manifeste.¹⁶ I vores sammenhæng kunne man hævde, at de kunstneriske avantgarde-manifeste også kaster deres skygge over terrorismen, sådan som den tog form hos RAF. Denne 'terrorens litteraturhistorie' bliver imidlertid ofte overset eller skjult. Således også i udgivelsen af RAF's skrifter, hvor man nærmest kan tale om en retouchering. Vigtigst er, at man har 'rettet' teksterne efter den almindelige tyske ortografi, selvom det er et gennemgående stiltræk, at der fx ikke anvendes store bogstaver. Man har også fjernet kursiv-, fed og majuskel skrift, ligesom andre grafiske karakteristika. Den formbevidsthed, som skrifterne indeholder i deres originalform er dermed desværre blevet udvisket. I forhold til samlingen kan man tale om, at RAF's 'poetik' på denne måde er blevet skjult eller hemmeligholdt.¹⁷

I begyndelsen var handlingen

RAF-stifternes politiske manifeste handler i første omgang om at retfærdiggøre anvendelsen af vold som legitimt politisk middel. Dette bliver imidlertid gjort både gennem en rodet reception af den revolutionære teori og en gennemgribende afvisning af, at teorien skulle kunne løse noget som helst. En stor del af forskningen om den vesttyske terrorisme ser i tråd med dette RAF's efterladte skrifter som et slet skjult forsøg på at retfærdiggøre medlemmernes voldsfascination.¹⁸ Der er da heller ingen tvivl om, at ord som »aktion« og »handling« hos RAF agtes højere end politisk fornuft og teoretisk kontemplation:

»Rote Armee Fraktion taler om handlingens forrang. Om det er nu, der er det rigtige tidspunkt til at organisere den væbnede kamp, afhænger deraf, om det er muligt; om det er muligt kan man kun få svar på gennem praksis.«¹⁹

På trods af, at RAF her tydeligvis parafraiserer revolutionsikonet Che Guevara, der i sin håndbog om guerillakamp i modsætning til de europæiske revolutionære betonere, at den revolutionære handling vil blive en selvopfyldende profeti,²⁰ så kan man ikke lade være med at bemærke udsagnet selvmodsigende karakter. Hvis manifesternes lange udredninger om betingelserne for revolutionen virkelig er underlagt »praksis«, hvorfor skrev

RAF dem så overhovedet? Selvom man ikke på forhånd kan diskvalificere terroristernes tekster og habiliteten af deres udsagn, så er det derfor ikke ualmindeligt i RAF-receptionen at læse teksterne med et patografisk sigte. Peter Wivel anfører fx, at den politiske argumentation for RAF kun var »et gennemskueligt påskud for sadisme og vold«. ²¹ Ideen om, at handling betyder mere end ord, finder man i øvrigt tidligt hos Ulrike Meinhof. I 1967 anfører hun i en artikel om kunstnerkollektivet Kommune P's »budning attentat« på den amerikanske udenrigsminister, at det ikke nytter noget at forklare aktionens mening i pressen. ²² Meinhof havde mistet troen på, at man kunne diskutere politik på en fornuftig måde i offentligheden, da selve den offentlige fornuft blot var et reaktionært redskab. ²³ Den tyske lingvist Olaf Gätje sporer denne skepsis over for den offentlige fornuft tilbage til den tyske filosof Herbert Marcuse, der om nogen var en af venstreradikalismens åndelige fædre. ²⁴ Marcuse kritiserer i sit ene hovedværk *One Dimensional Man* fra 1964 den »tekniske rationalitet« for blot at være endnu en »dominanslogik«, som den herskende klasse udøver. ²⁵ Hermed mener Marcuse, at den måde, vi tænker på, er inficeret af det borgerlige samfunds kapitalistiske logik. Så længe man tænker inden for den »borgerlige tænkning« kategorier, er revolutionen en epistemologisk umulighed. For at befri menneskene fra kapitalens lænker, må tænkningen først befri sig fra »dominanslogikken«. RAF's diagnose af revolutionens kognitive muligheder, reflekterer netop denne dybe indsigt af Marcuse:

»I storbyerne har derimod i årtier den kontrarevolutionære propaganda, opdragelse, videnskab og kunst haft som forehavende at vulgarisere, forfalske, forløje, forvrænge, og ofte at vende hver enkelt sætning i den marxistiske lære om til sin modsætning, har besat hvert centrale begreb inden for den revolutionære teori med negative konnotationer og har dermed gjort den revolutionære propaganda og agitation ubrugelig for masserne [...] Gennem denne proces er der opstået en falsk bevidsthed i masserne [...] en immuniseret bevidsthed. Vi må løse det problem, hvordan og med hvilke midler denne kan brydes op.« ²⁶

Marcuse var ingenlunde den eneste af sin generations intellektuelle, hvis kritiske blik på rationaliteten øvede indflydelse på den venstreradikale mentalitet i 60erne og 70erne. Blandt den kreds af intellektuelle, som Marcuse tilhørte, den såkaldte Frankfurterskole, var det derimod et helt gennemgående filosofisk tema. Her spillede den slørede reception af rationalitetskritikkens *enfant terrible*, den tyske filosof Friedrich Nietzsche, en stor rolle. ²⁷ Hos Marcuse forsøges problemet løst ved at henvise til

forskellige subkulturelle grupperes verdensopfattelse (herunder studentoprøret) og for Marcuses kollega på instituttet for socialforskning i Frankfurt, den tyske filosof og komponist Th. W. Adorno, blev den æstetiske erfaring, man møder i kunsten, til det sted, hvor dominanssystemet kunne undergraves.²⁸ Begge disse opfattelser blev helt centrale for RAF's selvforståelse.²⁹

Rødt chok

Faktisk skal forestillingen om »handlingens forrang« snarere forstås i denne tradition end ud fra den marxistisk-leninistiske diskurs. Forestillingen dukkede allerede op i 1966, fem år før dannelsen af RAF. Her talte aktivisten Rudi Dutschke sammen med Frankfurterskole-eleven Hans-Jürgen Krahl allerede om »by-guerilla«³⁰ og i 1968 talte han offentligt om, at »'skuddenes propaganda' (Che) i 'den tredje verden' skal understøttes af 'handlingens propaganda' i storbyerne.«³¹ Som Wolfgang Kraushaar er inde på i sit essay om »Rudi Dutschke und der bewaffnete Kampf« fra 2005,³² så er det vigtigt at erindre, at den kreds, Dutschke tilhørte (Subversive Aktion), snarere forstod »handling« og »aktion« som politiske happenings end som væbnet kamp. Selvom flere, der tilhørte kredsen omkring Dutschke, fx aktivisten og kunstneren Dieter Kunzelmann og provoen Fritz Teufel senere havnede i illegaliteten, så var udgangspunktet for deres virke snarere kunstnerisk end politisk-militært. Den berømte tyske forfatter Hans Magnus Enzensberger, hvis bror, Ulrich Enzensberger, var meget tæt på den »væbnede kamp« i grupper som »de omstrejfende hashrebeller« og »byindianerne«, har i denne sammenhæng udtalt, »Hvor er grænsen, hvor man siger til sig selv, nu bliver det for farligt, nu hopper jeg af vognen? Først kommer en Sit-In, så en besættelse af rektors kontor, så 'vold mod sager' [men ikke mennesker] osv. Det er en slags glidebane.«³³

Udgangspunktet for begrebet om handlingens forrang var altså de aktionsformer, der havde deres udspring i forskellige kunstneriske sammenhænge med kraftig inspiration fra den amerikanske ungdomskultur. Det handlede, som den berømte franske filosof Jean-Paul Sartre sagde i et interview med den fransk-tyske studenterleder Daniel Cohn-Bendit, om at »bringe fantasien til magten.«³⁴ Jürgen Habermas vurderer ligeledes, at de nye politiske aktionsformerer, som 60erne og 70erne blev så berømte for, havde et progressivt politisk potentiale. I sin artikel »Die Scheinrevolution und ihre Kinder«, der ellers på mange måder gør op med venstreradikalismen, er han inde på disse nye »teknikker til begrænset overtrædelse af reglerne«³⁵, som han sporer tilbage til den amerikanske borgerrettigheds-

bevægelse. Her taler Habermas, stadig i tonelejet fra sin *doktorvater* Th. W. Adorno, om »det helende chok«, der gennem provokationen vækker til »eftertæksomhed over rutiner og rutinerede fortrængninger«. ³⁶ Som den tyske historiker Hans Manfred Bock anfører i sin politiske historie om venstreradikalismen i Tyskland, så opfattede RAF netop deres virke som et forsøg på at forandre mulighedsbetingelserne for den politiske debat, således at det ikke kun var de veletablerede, der kunne komme til orde. I denne sammenhæng blev den terroristiske aktion tilskrevet en særlig rolle, nemlig som revolutionært foregangseksempel eller hvad han kalder »Aufklärung in der Aktion«. ³⁷ Hos RAF bliver den terroristiske aktion det middel, der kan befri den »immuniserede bevidsthed« fra den »dominanslogik«, som Frankfurterskolen mente at have udpeget. ³⁸ Og RAF forestillede sig på linje med Habermas, at det var aktionernes »helende chok«, der skulle tjene som murbrækker. På trods af, at RAF sætter den revolutionære handling i højsædet, finder man ikke mange henvisninger i skrifterne til, hvorledes den revolutionære praksis kunne tage sig ud. Det handler således ikke om at udarbejde handlingsdirektiver for etableringen af den revolutionære bevægelse. Om end titlen på den første erklæring fra RAF opfordrer til at opbygge en rød hær, så handler den mere om, hvordan illegaliteten kan forsvares end om, hvilke aktioner RAF opfordrer til. De erklærer ligefrem, »Og vi vil fortælle jer lige så lidt om metoderne som om planen for aktioner – grydehjerner«. ³⁹ At RAF ikke ønsker at diskutere de konkrete handlingsplaner bliver begrundet med erklæringernes offentlige tilgængelighed og dermed hensynet til fjenden. Alligevel kan man ikke frigøre sig fra den mistanke, at RAF i al fald i begyndelsen ikke havde nogen særlig klar plan for, hvad der skulle ske. ⁴⁰ Det kan imidlertid virke overraskende, at de midler, som RAF faktisk nævner, slet ikke stammer fra terrorismens almindelige idekatalog. Nogle af de få steder, hvor de konkretiserer aktionernes form, er der ligefrem tale om handlinger, der indskrives sig i traditionen fra de situationistisk inspirerede kunstnergrupper fra 50'erne og frem. »Hvad er de næste skridt?« spurgte RAF-stifterne om i *Über den bewaffneten Kampf* og svarede, »Omfattende propaganda for den væbnede kamp; forklare masserne, hvorfor den er nødvendig og uundgåelig og om, hvordan den kan forberedes. (*konspirative flyveblade og politiske paroler skrevet på byens mure*).« ⁴¹ I »Die Rote Armee aufbauen« synes terrorismen ligefrem som en fuldbyrdelse af det bohemeliv, som de fleste af medlemmerne havde levet forinden. ⁴² Hvor absurd det end kan lyde, kan man ud fra terroristernes udtalelser ane en forestilling om eksistentiel fuldbyrdelse gennem den terroristiske handling. Som manifestet retorisk spørger, »Hvad vil det sige at rejse ud i eventyret? At man selv laver lamperne [molotovcocktails]«. ⁴³ Terrorismen bliver springet væk fra

den grå hverdags kompromisser, og ind i en entydig verden, hvor ret og uret er givet på forhånd. Filminstruktøren Holger Meins, der blev en af de centrale figurer i den første gruppe, havde i øvrigt også vist, hvordan man skulle lave brandbomber i filmen *Herstellung eines Molotowcocktails*, der havde stor succes under studenterbevægelsens konflikter med mediekoncernen Springer i 1968. Her får terrorens poetik en konkret form som retningslinjer for aktioner mod samfundet. Men igen stammer den første RAF-gruppes forestillinger om terrorismen snarere fra en kunsthistorisk end en militærhistorisk sammenhæng.

Terror som vækkelse

Faktisk benævner RAF almindeligvis ikke sit virke »terrorisme«. Et af de få steder, hvor det sker er afsnittet »Terror gegen den Herrschaftsapparat – ein notwendiges Element der Massenkämpfe« fra *Über den bewaffneten Kampf*.⁴⁴ Ellers er begrebet forbeholdt den vesttyske stats metoder. Når de alligevel betjener sig af begrebet, er det for at beskrive den skræk og angst, som den terroristiske aktion skal »jage de herskende i knoglerne«. ⁴⁵

»De herskende betjener sig af den angst, de opretholder gennem terrorisering af befolkningen, for at holde proletariatet føjeligt. Hvad taler imod, at de undertrykte, for endeligt at befri sig selv, ligeledes betjener sig af den angst, som de kan indgyde deres fjender gennem terror?«⁴⁶

Terroren skal altså forstås som en psykologisk eller symbolsk krigsførelse mod den herskende klasse, der ikke umiddelbart har til formål at fremtvinge en militær sejr over den tyske stat. Det er ikke illusionen om, at RAF-gruppens seks medlemmer kunne vinde en krig mod Forbundsrepublikkens 60 millioner, for at parafrasere Heinrich Böll. Det er ambitionen om at rokke ved den symbolske orden, som samfundet er konstrueret omkring. Den herskende klasse skulle gøres ligeså angste for at opretholde undertrykkelsen af befolkningen, som folket er for at sætte sig op imod den vedholdende undertrykkelse. Denne opfattelse af den politiske aktion ligger i øvrigt i tråd med, hvad Ulrike Meinhof tidligere havde ytret. Meinhof havde i sin artikel fra 1968, »Warenhausbrandstiftung«, ⁴⁷ formidlet et populært synspunkt om den brandstiftelse, som Gudrun Ensslin og Andreas Baader måneder forinden havde iværksat. Ifølge Meinhof var det ikke i kraft af »ødelæggelsen af varerne«, men derimod i selve »handlingens kriminalitet, i lovbruddet«, ⁴⁸ at aktionen kunne retfærdiggøres. Den

illegale aktion satte sig op mod statens voldsmonopol, der ikke beskytter »menneskene«, men »ejendomsretten«. ⁴⁹ I RAF's manifeste forbindes deres aktioner imidlertid langt oftere med mere positive psykologiske tilstande end »skræk« og »angst«. Når talen er på den revolutionære vold, er det snarere »begejstring«, ⁵⁰ den forbindes med. Terroren kan nemlig ifølge RAF-skrifterne opdage og blotlægge »den revolutionære energi«, ⁵¹ som er gemt af vejen i underklassens falske bevidsthed. Og som manifestet fortsætter, »massernes energi kan drive revolutionen til sejr«. ⁵² Vejen ud af dilemmaet om, hvordan man etablerer en moddiskurs i forhold til den borgerlige offentligheds fornuft, findes således i forestillingen om en særlig revolutionær rus eller begejstring, der vækkes af den terroristiske aktion. Under henvisning til studenterurolighederne i Frankrig i 1968, der satte landet på kanten af revolution, tales der i *Über den bewaffneten Kampf* om, hvordan de franske studenter formåede at gøre masserne bevidste om den undertrykkelsessituation, som de skulle befinde sig i:

»Herskabsforholdenes selvfølgelighed, det fremmedgjorte arbejdes uafvigelighed, ufravigeligheden af den samfundsmæssige forarmelse – de giftplanter, der spreder sig på møddingen af undertrykt tvivl og fortrængte forhåbninger – begyndte at visne under rebellionens storm. For masserne i den *befriende handling*s magt åbnede der sig *pludseligt* politiske teorier og løsninger, som de for en stund lidenskabeligt-aggressivt holdt fra sig« ⁵³

Gadekampene i Paris i 1968, »rebellionens storm«, var ifølge RAF et eksempel på en »befriende handling«, der »pludseligt« bevidstgjorte de undertrykte masser. Hermed antyder RAF forestillingen om en æstetisk »vækelse« ⁵⁴, der pludseligt bibringer den revolutionære »begejstring« og »energi«. ⁵⁵ Som Thomas Hecken siger det i sin afhandling om terrorisme og avantgardekunst, så fastholder RAF (Horst Mahler) her en formulering, der helt ned til ordvalget kunne stamme fra et kunstnerisk avantgardemanifest. ⁵⁶ Hecken overser dog af en eller anden grund, at den omtalte avantgardistiske parole indgår som et gennemgående postulat i alle RAF's tidlige skrifter. I *Über den bewaffneten Kampf* anstrenger forfatterne sig fx i et længere teoretisk afsnit for at retfærdiggøre terrorismen som revolutionær strategi, hvor de også inddrager mange af den revolutionære teori koryfæer som Lenin, Mao og Marx. ⁵⁷ Her står de ikke tilbage for anden venstreradikal litteratur fra perioden, og teksten har i høj grad det præg af pseudovidenskabelighed (komplet med fodnoter og begyndelsescitater), som RAF ellers forhåner. På trods af den politiske jargon og videnskabelige tone, er der imidlertid ingen tvivl om, at den

terroristiske handling må forstås som skrifternes egentlige programmerklæring. Det er her, at bevidstgørelsen af masserne pludseligt vil komme til syne. Således bliver et berømt citat fra RAF's tekster til det centrale postulat i retfærdiggørelsen af den terroristiske aktion. Nemlig der hvor RAF anfører, at terrorens funktion er at bevidstgøre beskueren:

»Vi må foretage et angreb for at *vække* massernes revolutionære bevidsthed. Uundgåeligt møder vi derved den modstand, som den falske bevidsthed [har skabt] til opretholdelse af tilpasningen, indespærringen i den sjælelige ligevægt, der møjsommeligt er erhvervet i undertrykkelsessituationen. Denne modstand – som man på sin vis kan sammenligne med mekanisk gnidningsmodstand – er udbytningssystemets statholder i hovedet på de undertrykte. Vi smider også bomberne mod undertrykkelsesapparatet i massernes bevidsthed«. ⁵⁸

Erfaringen af den terroristiske aktion skal altså sprænge den falske bevidsthed i luften, som de undertrykte er ofre for. Den skal hensætte tilskueren i en form for rus, i begejstring og energi, der skal »vække« den undertrykte af sin tornerosesøvn, når vedkommende får sprængt udbytningssystemets mure i bevidstheden. Som sådan får den terroristiske aktion ikke blot betydning som politisk-revolutionær begivenhed, men også som æstetisk erfaring: For det er gennem den æstetiske erfaring af terrorhandlingen, at den åndelige befrielse eller bevidstgørelse opnås. Her griber RAF i øvrigt tilbage til visse forestillinger om den æstetiske erfaring i den romantiske tradition, og ikke mindst til den tyske filosof Walter Benjamins beskrivelse af surrealismen, der indgik i gruppens revolutionsromantiske lektur. ⁵⁹ Karl Heinz Bohrer har i øvrigt i bogen *Plötzlichkeit* fra 1998 gjort opmærksom på, at netop forestillingen om den æstetiske erfarings pludselige forstyrrelse af den dagligdags bevidsthed spiller en central rolle for den æstetiske filosofi siden romantikken. ⁶⁰

Væbnet propaganda

RAF's fejring af den revolutionære »handling« og deres afvisning af det revolutionære arguments berettigelse kan synes mærkværdig al den stund, at de var ganske produktive, hvad angår udgivelse af teoretiske skrifter. RAF sigtede imidlertid imod, at deres sproglige praksis kunne omgå »dominanslogikken« og konstruere et alternativt sprog, der ikke indfangedes af den »repressive tolerance«, ⁶¹ som Marcuse så flot havde formuleret det. Det revolutionære sprog måtte ikke blot være de intellektuelles ordleg, ⁶²

men skulle derimod aktivere til revolutionær handling. Det revolutionære sprog opstod således i modsætningen til det sprog, som påstod revolutionen, men ikke *skabte* revolutionen.

»Dertil er tågede, velklingende, i grunden intetsigende, men alligevel medrivende paroler fortrinligt egnede. I modsætning hertil sigter den revolutionære propaganda mod massernes egenrådige, selvbevidste aktion«. ⁶³

Som Martin Puchner anfører, så har forestillingen om den revolutionære propaganda været af central betydning siden den tyske filosof Karl Marx formaliserede den revolutionære teori. ⁶⁴ Puchner bemærker, at det hos Marx blev understreget, at den revolutionære propaganda præsenterede sig selv i nye former. For Marx var det afgørende, at filosofien ikke afsondrede sig selv fra den samfundsmæssige virkelighed, men derimod aktivt tog del i forandringen af samfundet. I sin berømte 11. Feuerbachtese forsøgte Marx derfor at præsentere en programerklæring for socialistisk videnskab, som lyder, »Filosofferne har kun *fortolket* verden forskelligt, men hvad det kommer an på, er at forandre den«. ⁶⁵ Filosofien var ikke alene »kærlighed til sandheden«, den blev det våben, der kunne forandre verden. Det politiske skrift skulle således aktivere masserne og både være handling og ord. Som den amerikanske kvindeforsker Janet Lyon bemærker i sin undersøgelse af manifestgenren, *Manifestoes: Provocations of the modern* fra 1999, så betjener manifestet sig helt karakteristisk af imperativet, af den handlingsdirigerende sætning. ⁶⁶ *Det kommunistiske manifest* afsluttes med et skoleeksempel herpå, nemlig med opfordringen til, at arbejderne samles, »Proletarer i alle lande, foren jer!« ⁶⁷ Hos RAF ser man det blandt andet i »Die Rote Armee aufbauen«, der ligefrem betjener sig af imperativet som en slags ramme om teksten, nemlig både som titel og afslutningsreplik: »*Fold klassekampen ud/Organiser proletariatet/Begynd den væbnede modstand/Obyg den røde armé!*«. ⁶⁸ Det er værd at lægge mærke til, at imperativerne er skrevet i kursiv, for at understrege den dramatiske effekt. Helt karakteristisk er også brugen af udråbstegnet. Som Puchner anfører, så formidler udråbstegnet mellem den revolutionære handling og det revolutionære sprog. ⁶⁹ Det er mere handling end tekst, men ikke handling nok. Det er en utålmodig gestus, et grafiske imperativ, der postulerer, at sproget er på nippet til handling. Ligesom Marx anser RAF også den revolutionære teori for at være »et våben mod kapitalen«. ⁷⁰ Teorien er ikke til for sin egen skyld, men får derimod sin berettigelse gennem sin anvendelse i den politiske kamp. Fra Marx arver RAF således forestillingen om, at det politiske skrift ikke blot er sprog, men også

handling. RAF's skrifter skulle ikke blot forklare verden, de skulle også forandre den. Sproget, der er indfanget af dominanslogikken, formår ikke at *kommunikere* den revolutionære ide, og må derfor bestræbe sig på at kunne *eksekvere* den. RAF's programerklæring for det revolutionære sprog blev som negation således formuleret, »Vi vil ikke tale om 'den væbnede propaganda', men lave den«.71 Forestillingen om »væbnet propaganda« kan forstås på to måder, der ikke nødvendigvis udelukker hinanden. For det første kan man se den som en eufemisme for terror. Forstået på denne måde, ønsker RAF ikke at retfærdiggøre sig gennem skrifternes ord, men kun gennem terroraktionen. Som nævnt, er dette uden tvivl et vigtigt motiv i RAF's manifeste. Man kan imidlertid også opfatte »væbnet propaganda« metonymisk, som en benævnelse af en særlig sproglig praksis. I så fald handler det naturligvis om den sproglige praksis, som forefindes i RAF's skrifter. Her må det være en forestilling om det »væbnede« ord, der er på spil. Ligesom revolutionen må bevæbne sig selv for at befri sig fra undertrykkelsen, må sproget væbne sig, for at kunne springe dominanslogikkens immunisering af bevidstheden i stykker.

Terrorens grammatik

Den tyske germanist Joachim Scharloth argumenterer for, at 68-bevægelsen på mange måder var en sproglig revolution.⁷² Hvad denne revolution gik ud på, beskriver den tyske forfatter Chris Bezzel i et nummer af *Text+Kritik* fra 1970:

»en digtning er dermed revolutionær, når den forandrer selve det sproglige medium, forandrer dets funktion, som ødelægger sprogets hierarkiske karakter, som i det nye sprogspil og gennem den legende omgang med sproget foregriber den samfundsmæssige forandring, som alle revolutionære arbejder for«.73

I den tyske originaltekst overholder Bezzels poetik ikke reglerne for den tyske ortografi med hensyn til stort begyndelsesbogstav for substantiver. Denne praksis, som var et almindeligt indslag i periodens avantgardistiske litteratur, har virket stærkt provokerende på samtidige læsere. Den første generation af RAF afveg også konsekvent fra den præskriptive sproglige praksis. Både hvad angår ortografien (som Ensslin havde lært det af sin tidligere forlovede, forlæggeren og forfatteren Bernward Vesper) og hvad syntaks og grammatik angår, så respekterede RAF's sproglige praksis gennemgående ikke standardsprogets konventioner – at medlemmerne af den første gruppe kendte og kunne anvende konventionerne korrekt viser de-

res biografier og bibliografier i øvrigt med al tydelighed. Den tyske lingvist Olaf Gätje er inde på, at man kan se RAF-sproget som et metonymisk tegn på bruddet med samtidens tyske samfund.⁷⁴ Sprogligt smider RAF bomber ind i den herskende sprogpraksis, for at åbne læsernes øjne for de undertrykkende mekanismer i sproget. Set på denne måde, er RAF's sproglige stil også en metonymi for den terroristiske aktion, for den »væbnede propaganda«. Gätje pointerer i øvrigt, at selvom RAF i god marxistisk tradition opfattede den sproglige praksis som et afledt fænomen,⁷⁵ så går ideen om, at en revolution af sproget kan føre til en revolution af bevidstheden igen i deres skrifter. Arven fra Marx dikterede jo, at det er den økonomiske samfundsmæssige grundstruktur, der skaber de åndelige fænomener, og man derfor må forandre den økonomiske virkelighed for at kunne forandre bevidstheden. Heroverfor står det avantgardistiske diktum om, at revolutionen begynder i sproget og det litterære værk. På trods af, at RAF ganske entydigt tog parti for den marxistiske teoris mest dogmatiske linje, så lå der et avantgardistisk modkoncept som en understrøm i deres sproglige praksis. Dette bevidnede Gudrun Ensslin, da hun i fængslet talte om, at »først den befriede taler ikke mere i undertrykkelses sprog. det gør forståelsen så svær«. ⁷⁶ Revolutionens poesi måtte således forandre de sproglige virkemidler for at trænge igennem den undertrykte bevidstheds træge mekanismer. Selvom Ensslin medgiver, at det kan være svært at forstå den revolutionære poesi, så er denne nødvendig for ikke at underlægge sig den herskende dominanslogik. Janet Lyon taler i denne sammenhæng om »stilens terrorisme«, ⁷⁷ der forener momenter fra den politiske avantgarde med den kunstneriske avantgardes virkemidler. Ved hjælp af typografi, ordvalg, stilleje mm. skulle det væbnede sprog således angribe læseren, for »at smide bomber ind i hans bevidsthed«. ⁷⁸

Terrorens jargon

De tyske lingvister Georg Stötzel og Martin Wengeler er i deres store undersøgelse af sprogbrugen inden for det tyske sprogområde i 60'erne og 70'erne inde på anvendelsen af »Analwörter«, seksualsprog og lav stil som et kendetegn ved det såkaldte »APO-Sprache«. ⁷⁹ Dertil kommer naturligvis APO-sprogets anvendelse af fremmedord og begreber fra Frankfurterskolen og den øvrige marxistiske og nymarxistiske terminologi. ⁸⁰ Disse karakteristika finder man til overmål i RAF's tidlige manifeste. Den første erklæring »Die Rote Armee aufbauen« skiller sig imidlertid sprogligt ganske betragteligt ud fra de øvrige. Her erklærer RAF sig fra begyndelsen uvillig til at tale med eller til dem, der ikke er parat til revolutionen.

»Kammerater fra 883

det giver ingen mening, at forklare det rigtige til de forkerte. Det har vi gjort lang tid nok. Baader-befrielses-aktionen skal vi ikke forklare for de intellektuelle sludrehoveder, bukseskiderne, de altbedre-vidende, men for de potentielt revolutionære dele af folket. [...] dem, der har fået nok op til halsen.«⁸¹

Her tages der entydigt parti for den revolutionære handlen (»Taten«), og mod den teoretiske debat (»Geschwärtz der 'Linken'«), ligesom RAF også markerer en tydelig afstand fra de etablerede venstreintellektuelle ved at anvende bandeord (»Verdammt«), barnagtigheder (»Das haben wir lange genug gemacht«) og mundtlig ungdomsjargon (»Na und?«).⁸² Thomas Hecken argumenterer for, at den særlige sproglige stil, som »Die Rote Armee aufbauen« anvender, hidrører fra den målgruppe, som teksten adresserer, nemlig »kammeraterne fra 883«. Skriftet blev første gang offentliggjort i anarko-tidsskriftet *Agit 883*, der typisk blev læst af utilpassede unge i slumstormermiljøerne i Berlin. I Heckens optik henviser de »potentielt revolutionære dele af folket« netop til denne gruppe, blandt andet de unge på opdragelsesanstalterne.⁸³ Sprogligt lægger erklæringen sig ganske klart op ad denne gruppes sproglige praksis, som manifesterne også etablerer en form for lingvistisk kontrakt med. Heckens argumentation passer i øvrigt fint med RAF-stifterne Gudrun Ensslin, Andreas Baader og Ulrike Meinhofs arbejde med utilpassede unge umiddelbart før de tog initiativ til RAF. Et andet stiftende medlem, Horst Mahler, gav også advokatbistand inden for dette felt. RAF sætter således i traditionen fra Marcuse deres håb om en snarlig revolution til de subkulturelle elementer i samfundet, eller som det hedder »das Subproletariat und die proletarische Frauen«. ⁸⁴ Det synes alligevel bemærkelsesværdigt, at Hecken ved at fokusere entydigt på målgruppen, kan overse den sproglige sammenhæng mellem »Die Rote Armee aufbauen« og traditionen fra de avantgardistiske manifester. Erklæringen adresserer nemlig samtidig den forestilling om det revolutionære sprog, der ligger som en understrøm i alle RAF's tidlige skrifter. Forudsætningen for erklæringen er, at den ikke selv betjener sig af det samme sprog, som de bedrevidende intellektuelle, der kun bruger sproget for sprogets egen skyld (»Geschwärtz«). Blandt andet kaldes de venstreintellektuelle »Schleimscheißer«⁸⁵ og der tales såvel om »opportunistische Scheiße«, som om »Arschlöcher«, ⁸⁶ i forbindelse med de intellektuelle og deres sproglige praksis. Endelig afsluttes der med opfordringen til, at »give de rigtige en på munden«. ⁸⁷ Selvom ordforrådet holder sig tæt op af det mest infantile anal fikserede sprog, så er fokuseringen på det fonetiske apparat bemærkelsesværdigt. Om end

kroppens fordøjelsessystem tematiseres indgående, så er snakketøjet et centralt omdrejningspunkt. Ligeledes fungerer sproget i høj grad netop som oppositionelt sprog, som et angreb på det regelrette standardsprog, som forfatterne havde måtte anvende i så mange år. Med hensyn til rytme, argumentationsstruktur, syntaks og retorik fungerer skriftet også som modbillede til det politisk-videnskabelige skrift, som venstrefløjen ellers sværgede til i periodens socialistisk videnskabelige litteratur. Som et gennemgående træk opstilles der lister over undertrykkelsesmekanismerne, som hverken er fuldstændige eller logiske ud fra et sagligt synspunkt. De fungerer imidlertid som en effektiv epigrammisk, deklarativ retorik:

»Bag forældrene står lærerne, ungdomsforsorgnet, politiet. Bag formanden står mesteren, personalekontoret, arbejdsmiljøkontrollen, forsorgnet, politiet. Bag viceværten står forvalteren, husejeren, inddrivelseskontoret, fogeden, politiet«. ⁸⁸

Det sociologiske argument er her erstattet med et digterisk. Det er den retoriske genkomst af »politiet«, der henviser til undertrykkelsen, der ikke på nogen måder eftervises. Den voldelige magtanvendelse, som RAF anså for at være samfundets grundsten, viser sig repræsenteret som »politiet«. Det er dem, der står bag alt, hvis man ser ordentligt efter. Det revolutionære sprog hos RAF betjener sig helt i tråd med ideen om handlingens forrang ikke af argumentet – af dominanslogikken – men derimod af det digteriske sprogs associative og deklarative retorik. »Politiet« går som et omkvæd gennem strofen, det er dem, der står bag ved alle de autoriteter, som man møder i sin dagligdag, alle de instanser, der udøver den dagligdags magt. Opremsningen *viser* undertrykkelsessammenhængen, den *forklarer* den ikke. RAF anvender også allitteration og digterisk rytme til at understrege deres pointe. Det er således ikke nok at forklare den sproglige praksis i »Die Rote Armee aufbauen« med henvisning til målgruppe og sociolekt, idet man også aner et avantgardistisk koncept mellem linjerne, nemlig forestillingen om den »væbnede propaganda«. RAF's virke hvilede således på en poetik, en slags »terrorens poetik« i den forstand, at både den politiske handling og det politiske skrift var underlagt forestillingen om, at den skulle vække beskueren fra den kontemplative holdning. Terroren skulle være en befrier, ikke kun politisk, men også eksistentielt.

Terroren på tryk

I manifesterne forklarede RAF ikke, hvilke aktionsformer, de foreskrev. De gav heller ingen anvisninger på, hvordan man skulle bygge en bombe

eller røve en bank. Forstået som konkrete anvisninger på aktionsformer eller som præskriptive regler for det revolutionære sprog, kan man næppe tale om en poetik i RAF's skrifter. Alligevel findes der i forestillingen om den »væbnede propaganda« såvel en konception af det revolutionære sprog, som en retfærdiggørelse af den terroristiske aktion som æstetisk erfaring. Terrorens poetik hos RAF knytter således an til forestillingen om handlingens forrang i kraft af den æstetiske virkning, som RAF forestillede sig, at aktionerne og sproget havde, nemlig deres evne til at 'vække' det moderne menneske fra forbrugersamfundets tryllesøvn. Terrorens poetik forstås således på samme niveau som den »katarsis«⁸⁹, Aristoteles i sidste ende tilskriver tragedien. Det er imidlertid interessant, at det mest blivende aftryk fra RAF ikke er inden for det politiske felt, hvor RAF knap har efterladt sig arvtagere, om end venstreorienterede politikere fra tid til anden stadig beskyldes for at slægte dem på. Og faktisk var der allerede hos den første generation en spirende erkendelse af, at projektet politisk set var dødfødt. Allerede i *Das Konzept Stadtguerilla* kan man læse, at de ikke ser alt for optimistisk på fremtiden,⁹⁰ og at de erkender, at »den enkelte ikke kan forbinde det legale arbejde med det illegale«.⁹¹ Jan Philipp Reemtsma er i sit forordet til sit essay »Was heißt 'die Geschichte' RAF zu verstehen« inde på, at visse dele af den tyske ungdom så at sige var følelsesmæssigt disponerede for sympati med RAF.⁹² RAF antog i denne optik oprørets gestalt i de unges følelsesliv, de repræsenterede en holdning til livet og samfundet, en habitus, som mange unge fandt tiltrækkende. Wolfgang Kraushaar er inde på noget lignende, nemlig at der var et behov for RAF⁹³ på et følelsesmæssigt plan. RAF var et centralt symbol i den modkulturelle subkultur, og indgik på flere måder i dens ritualer, koder og tegn.⁹⁴ Her taler Reemtsma i øvrigt også om, at RAF var i stand til at producere en særlig »Lebensgefühl«,⁹⁵ som fik det til at fremstå som eksistentielt attraktivt at tilhøre en terrorgruppe. RAF endte som en billedstorm i den vesteuropæiske mentalitetshistorie og deres mest blivende aftryk blev som modkulturelle tegn på ungdommens T-shirts. Som den tyske kunsthistoriker Rolf Sachsse er inde på, så er RAF's ikonografi senere gået over i modkulturen som et pop-kulturelt emblem. Således endte RAF's logo også på T-shirts og tørklæder omkring år 2000, og man begyndte med en ilde anbragt ironi at tale om »Prada-Meinhof«.⁹⁶ RAF formåede dermed at indskrive sig som et centralt symbol i den modkulturelle stil, om end deres politiske ideologi aldrig fik sat et fingeraftryk på den politiske diskurs i Tyskland eller den øvrige vestlige verden.

Tak til Lars Brückner for korrektur og gode råd.

Noter

- 1 Historien går igen i to skildringer af RAF's historie, nemlig hos Butz Peters: *Tödlicher Irrtum – Die Geschichte der RAF*, Frankfurt/M 2007, p. 365 og Jens Thomsen: *Rejsende i terror*, København 1977, p. 115 f. Ingen af bøgerne angiver en kilde, så man må forlade sig på deres udsagn. Umiddelbart er der da heller intet, der modsiger de to fremstillinger.
- 2 RAF's skrifter er udgivet i en samlet udgave *Rote Armee Fraktion – Texte und Materialien zur Geschichte der RAF*, Berlin 1997 fra det venstreorienterede ID-Verlag. Udgivelsen er på mange måder en udmærket og troværdig dokumentation af RAF's politiske og poetiske testamente, om end man i tysk udgivelsestradition har forsynet teksten med en række forklarende noter, der imidlertid mere fungerer som en apologi for RAF end som oplysninger om kendsgerninger med relation til stoffet. Bemærkelsesværdigt nok har forlaget imidlertid givet køb på den ellers udmærkede tyske tradition for at lave kritiske udgaver, det vil sige, hvor teksterne for så vidt muligt bibeholdes med original ortografi og hvor publikationsforhold i forhold til originalteksterne bemærkes.
- 3 Se Ulrich Enzensberger: *Die Jahren der Kommune I*, Köln 2004.
- 4 Se Karin Wieland: »a.« in Wolfgang Kraushaar/Jan Philipp Reemtsma/Karin Wieland: *Rudi Dutschke, Andreas Baader und die RAF*, Hamburg 2005.
- 5 Se også Stoltz, Susanne: *Vebnet propaganda. En undersøgelse af terrorismen som æstetisk strategi hos Rote Armee Fraktion* uddgivet kandidatspeciale ved Københavns Universitet 2008, Det Kongelige Bibliotek.
- 6 Se Wolfgang Kraushaar/Jan Philipp Reemtsma/Karin Wieland, p. 50 (se note 4), se også Sara Hakemi »Burn, baby, burn!« in Klaus Biesenbach, (ed): *Zur Vorstellung des Terrors: Die RAF* Bd. I-II, Frankfurt 2005, p. 69.
- 7 Allerede i 1968 gjorde Bohrer i artiklen »Die mißverständene Rebellion« i *Mercur* nr. 22 opmærksom på sammenhængen mellem den kunstneriske avantgarde og ungdomsoprøret, og to år efter kom bogen *Die gefährdete Phantasie oder Surrealismus und Terror*, Frankfurt 1970, der på mange måder danner grundlag for diskussionen og receptionen af RAFs æstetiske side. Bohrer henviser til en aktion, som medlemmer af Kommune I havde foranstaltet allerede i 1968. Her havde de opfordret til at brænde stormagasiner som et svar på USA's angreb på Vietnam. Aktionen skulle senere inspirere de første medlemmer af RAF til at gøre alvor af truslen. Bohrsers fremstilling er i løbet af de seneste år blevet taget op i en række artikler, der lægger sig tæt op af forlægget og desværre i ringe grad tilføjer noget nyt. Det gælder for den amerikanske kulturhistoriker Uta G. Poiger: »Imperialism and Consumption: Two Tropes in West German Radicalism« in Axel Schildt/Detlef Siegfried (ed): *Between Marx and Coca-Cola*, New York 2006 og til dels for Sara Hakemis artikel fra 2005 »Burn, baby, burn!« (se note 6), der dog er sig meget bevidst om sit forlæg. Bohrsers betydning ses i øvrigt klart ved, at Wilfried Mausbach har publiceret en artikel med næsten samme navn som Hakemis. Overskriften er nemlig hentet fra Bohrsers fremstilling. Som den tyske filosof Thomas Hecken bemærker, så mangler der ikke korte artikler og essays om forholdet mellem avantgarden og de terroristiske kader i 60erne og 70erne, men mere grundige undersøgelser er der ikke mange af. Heckens: *Avantgarde*

- und Terrorismus*, Bielefeld 2006 skal her nævnes som en vigtig undtagelse.
- 8 Cecillie Høgsbro Østergaard: »Den decentrerede avantgarde – er terrorisme mere kunst end politik« in Mikkel Bolt/Karin Hindsbo: *City Rumble*, København 2005, pp. 120-143.
 - 9 Wolfgang Kraushaar/Jan Philipp Reemtsma/Karin Wieland, p. 9 (se note 4).
 - 10 Georg Trakl: »Grodek«, in Otto F. Best: *Die deutsche Literatur in Text und Darstellung Bd. 14*, Stuttgart 2000, p. 50.
 - 11 Thomas Bredsdorff/Anne-Marie Mai: *1000 danske digte*, København 2001, p. 993.
 - 12 Luca Di Biasi: »Die besten Videos drehte al-Qaida«, *Die Zeit* 34/2003 *Feuilleton*, p. 8.
 - 13 Ibid.
 - 14 Her tænkes selvfølgelig, men ikke udelukkende, på André Bretons berømte udråb: »Den simpleste surrealistiske handling består i, at gå ned ad gaden med revolvere i næverne og tilfældigt skyde løs på så mange som muligt i mængden«, André Breton: *Manifeste du surrealisme*, Paris 1962, p. 155. Om dette udsagns tilknytning til RAF se Jacob Taubes: »Surrealistische Provokation – Ein Gutachten zur Anklageschrift im Prozess Langhans-Teufel über die Flugblätter der 'Kommune I'« in Hans Paeschke,; *Mercur – Deutsche Zeitschrift für europäisches Denken*, Jahrgang 1967, Köln/Berlin 1967, pp. 1069-1079, Willi Winkler: *Die Geschichte der RAF* Berlin 2007, Sara Hakemi/Thomas Hecken: »Die Warenhausbrandstifter« in Wolfgang Kraushaar: *Die RAF und der linke Terrorismus*, Hamburg 2006.
 - 15 Hecken p. 107 (se note 7).
 - 16 Martin Puchner: *Poetry of the Revolution – Marx, Manifestoes and the Avant-gardes*, Princeton 2005, p. 76.
 - 17 Se note 1.
 - 18 Se fx Anne Sørensen: *Stasi og den vesttyske terrorisme*, Århus 2006, p. 72.
 - 19 RAF, p. 40 (se note 2).
 - 20 Se Che Guevara: *Guerrilla Warfare*, New York 1961.
 - 21 Peter Wivel: *Baader Meinhof – tredive års tysk terror*, København 2007, p. 131.
 - 22 Klaus Wagenbach; *Ulrike Meinhof – Die Würde des Menschen ist antastbar*, Berlin p. 92.
 - 23 Janet Lyon anser i sin tekst »Manifeste og offentligheder«, oversat i dette nummer af *K&K*, i øvrigt skepsissen over for den offentlige fornuft som et gennemgående træk ved manifestgenren. Under henvisning til Jürgen Habermas' en passant anvendte begreb om en »plebejerisk offentlighed« anfører Lyon (pp. 35ff), at manifeste historisk er kendetegnet af at forsøge at etablere en modoffentlighed. Denne modoffentlighed betjener sig ifølge Lyon karakteristisk af en mundtlig sprogtradition frem for den etablerede litterære offentlighed.
 - 24 Olaf Gätje: »Das 'info' System der RAF von 1973 bis 1977 in sprachwissenschaftlicher Perspektive«, p. 732 in Wolfgang Kraushaar: *Die RAF und der linke Terrorismus*, Hamburg 2006, pp. 714-33.
 - 25 Herbert Marcuse: *One Dimensional Man*, London 1968, pp. 120-39.
 - 26 RAF, p. 90 (se note 2).
 - 27 Se Karin Bauer: *Adorno's nietzschian Narrative*, NY 1999 og Jürgen Ha-

- bermas: *The Philosophical Discourse of Modernity*, translated by Frederick G. Lawrence, Cambridge 1990.
- 28 Se blandt andet Christoph Menke: *Die Souveränität der Kunst*, Frankfurt/M 1991.
- 29 RAF's reception af Frankfurterskolen betød i øvrigt at dens repræsentanter blev beskyldt for at være terrorismens åndelige fædre. Fx mente den tyske parlamentariker Gerd Langguth, at Frankfurtereoretikerne var leveringsdygtige i terroristisk ideologi og at man uden videre kunne diskvalificere deres teorier som uansvarlige politiske koncepter, der i sidste ende medførte vold. Den store centrum-venstre avis *Süddeutsche Zeitung* spurgte ligeledes i 1969 Th. W. Adorno om, hvorvidt han så sig som åndelig fader til venstreradikalismen. Adorno måtte i denne sammenhæng slå fast, at han i diametral modsætning til den venstreradikale bevægelse ikke anså teorier for handlingsdirigerende og han klagede over, at man forsøgte at virkeliggøre hans teoretiske tankemodeller med molotovcocktails. For Adorno var og blev den kritiske teori et forsøg på at frigøre bevidstheden, måske endda kun den enkelte intellektuelle bevidsthed, han selv repræsenterede. Se Th. W. Adorno: »Kritische Theorie und Protestbewegung« in *Vermischte Schriften II*, i *Gesammelte Schriften* 20.1, Frankfurt/M 1997, pp. 398-401.
- 30 Wolfgang Kraushaar/Jan Philipp Reemtsma/Karin Wieland, p. 31 (se note 4).
- 31 Rudi Dutschke: *Geschichte ist machbar*, Berlin 1980, p. 94.
- 32 Wolfgang Kraushaar/Jan Philipp Reemtsma/Karin Wieland pp. 13-50 (se note 4).
- 33 Se Kraushaar, p. 1404 (se note 14).
- 34 Jean-Paul Sartre: »Die Phantasie an die Macht« in Rudolf Sievers (ed.): *1968 – Eine Enzyklopädie*, Frankfurt/M 2004, p. 264, se også Karl Heinz Bohrer: *Plötzlichkeit*, Frankfurt/M 1998, p. 288.
- 35 Jürgen Habermas: »Die Scheinrevolution und ihre Kinder« (1968) in Rudolf Sievers (ed.): *1968 – Eine Enzyklopädie*, Frankfurt/M 2004, p. 320.
- 36 Ibid.
- 37 Hans Manfred Bock: *Geschichte des »linken Radikalismus« in Deutschland – Ein Versuch*, Frankfurt 1976, p. 245.
- 38 Se Rolf Wiggershaus: *Die Frankfurter Schule*, Frankfurt 1995, p. 344 ff, p. 530ff.
- 39 RAF, p. 25 (se note 2).
- 40 Hans Magnus Enzensberger bekræfter i øvrigt dette i et aktuelt interview, hvor han blandt andet fortæller, at Meinhof, Baader og Ennslin besøgte ham for at få ly umiddelbart efter befrielsen af Baader. Enzensberger måtte afvise dem, om end han på dette tidspunkt var en god bekendt af især Ulrike Meinhof. I begyndelsen havde de således ingen klar forestilling om, hvor de skulle gemme sig for loven eller om, hvad der nu skulle ske. Se Hans Magnus Enzensberger: »'Sie hatten nie eine politische Forderung'« in Kraushaar, p. 1392 (se note 14).
- 41 RAF, p. 107, min kursivering.
- 42 Se Gerd Koenen: *Vesper, Enslinn, Baader - Urszenen des deutschen Terrorismus*, Frankfurt/M 2005 og Wolfgang Kraushaar/Jan Philipp Reemtsma/Karin Wieland (se note 4).
- 43 RAF, p. 25.

- 44 Op.cit., p. 30.
 45 Ibid.
 46 Op. cit. p. 83.
 47 Wagenbach, pp. 153-156 (se note 20).
 48 Op. cit., p. 154.
 49 Op. cit., p. 155.
 50 RAF, p. 59 (se note 2).
 51 Op.cit., p. 67.
 52 Ibid.
 53 Op.cit., p. 91, min kursivering.
 54 Ibid.
 55 Op.cit., p. 59, p. 67.
 56 Hecken, p. 101 (se note 7).
 57 RAF, pp. 77-102.
 58 Op.cit., p. 100, min kursivering.
 59 Se Irving Wohlfarth: »Entsetzen – Walter Benjamin und die RAF« in Wolfgang Kraushaar (ed.): *Die RAF und der linke Terrorismus*, Hamburg 2006, p. 280-314 og Karl Heinz Bohrer: »Die Phantasie an die Macht?« in Ingrid Gilcher-Holtey (ed.): *1968 – Vom Ereignis zum Gegenstand der Geschichtswissenschaft*, Göttingen 1998, pp. 288-300.
 60 Karl-Heinz Bohrer: *Plötzlichkeit*, Frankfurt/M 1998.
 61 Herbert Marcuse: »Repressive Toleranz« in Sievers, Rudolf (Red.) *1968 – Eine Enzyklopädie* Frankfurt/M 2004, p. 143.
 62 RAF, p. 38.
 63 Op.cit., p. 59.
 64 Puchner, p. 2 (se note 13).
 65 Karl Marx: *Økonomi og filosofi – ungdomsskrifter*, Indledning og udvalg ved Villy Sørensen, oversat af Ulrich Horst Petersen, København 1962, p. 93.
 66 Lyon 2009, pp. 29ff.
 67 Se Karl Marx: »Manifest der Kommunistischen Partei« in *Marx/Engels Werke* Bd. 4, Berlin/Ost 1971.
 68 RAF, p. 26.
 69 Puchner 2006, p. 43.
 70 RAF, p. 60.
 71 Op.cit., p. 44.
 72 Se Martin Klimke/Joachim Scharloth (ed.): *1968 – Handbuch zur Kultur- und Mediengeschichte der Studentenbewegung*, Stuttgart 2007, p. 223.
 73 Chris Bezzel: »dichtung und revolution« in *Text+Kritik* 25 (1970): 34.
 74 Gätje 2006, p. 733 (se note 14).
 75 Ibid.
 76 Pieter H. Bakker Schut: *das info. Briefe der Gefangenen aus der RAF 1973-1977*, Kiel 1987, p. 14.
 77 Janet Lyon: *Manifestoes: Provocations of the Modern*, New York 1999, pp. 82ff.
 78 Se hertil Sara Hakemi: »Terrorismus und Avantgarde« in Kraushaar, Wolfgang (ed): *Die RAF und der linke Terrorismus*, Hamburg 2006, pp. 606ff.
 79 Georg Stötzel/Martin Wengeler: *Kontroverse Begriffe: Geschichte der öffentlichen Sprachgebrauchs in der Bundesrepublik Deutschland*, Berlin 1995, pp. 385ff.

- 80 Ibid.
81 RAF, p. 24.
82 Op.cit., pp. 24-26.
83 Hecken, 2006 p. 98.
84 RAF, p. 26.
85 Op.cit., p. 25.
86 Op.cit., p. 25.
87 Op.cit., p. 26.
88 Op.cit., p. 25.
89 Aristoteles: *Poetik*, Stuttgart 2002, p. 18.
90 RAF, p. 33.
91 Op.cit., p. 42.
92 Wolfgang Kraushaar/Jan Philipp Reemtsma/Karin Wieland, p. 10 (se note 4).
93 Wolfgang Kraushaar: *1968 als Mythos, Chiffre und Zäsur*, Hamburg 2000, p. 168.
94 Ibid.
95 Wolfgang Kraushaar/Jan Philipp Reemtsma/Karin Wieland, p. 11.
96 Se Rolf Sachse: »Prada Meinhof. Die RAF als Marke«, in Kraushaar, Wolfgang (ed): *Die RAF und der linke Terrorismus*, Hamburg 2006, pp. 1260-69.